

tlement with the least inconvenience and burden for the fellow citizens and with the hope of a rapid decrease of transit and permanent military forces. For many years, good awareness of the housing stock and search for the best ways of billeting by the officials haven't resulted in significant dissatisfaction with both parties, who understood the problem of solving the issue through confrontation.

Key words: *bureaucracy, billeting, provincial commissions, regular army, population.*

Отримано: 22.10.2014

УДК 94:323:39«15/16»

В. В. Степанков

ЕГАЛІТАРНИЙ ПЕРІОД КОЗАЦЬКОГО ЕЛІТОТВОРЕННЯ (ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Стаття присвячена з'ясуванню актуальної наукової проблеми, а саме: особливостям формування козацької еліти у другій половині XVI ст. Попри існування значної кількості праць, в яких висвітлюється історія українського козацтва цього періоду, вона не знайшла належного вивчення, тому вимагає спеціального дослідження. А відтак нами робиться спроба висловити кілька міркувань з цього приводу.

Відомо, що в історіографії усталеною є думка (М. Грушевський, В. Брехуненко, В. Шербак та інші автори), що в середині XVI ст. відбулися істотні зміни у формуванні козацтва як стану. Разом з цим вважаємо, що не слід недооцінювати значення процесів його генези, які мали місце у першій половині XVI ст., зокрема у становленні таких соціально-культурних цінностей як свобода, рівність, побратимство та ін. Вивчення формування козацької еліти дає підстави стверджувати, що воно відбувалося на принципах егалітаризму. Адже старшина підпорядковувалася волі більшості (рядового козацтва), а відтак не могла на власний розсуд управляти козацькою спільнотою. Пануючі у ній демократичні засади її функціонування девальвували владні прерогативи козацької еліти. Як наслідок, вони зводилися лише до виконання функцій військових ватажків. Негативними наслідками подібного «беззладдя» старшини ставали прояви охлократії, «отаманицини», свавілля й роз'єднаності козацтва. Зрозуміло, що ці деструктивні чинники не сприяли консолідації козацького стану та обстоюванню ним своїх соціально-політичних інтересів. Вперше вони яскраво проявилися під час козацького повстання 1591–1596 рр. й стали однією з основних причин його невдачі. І лише після нього зароджується тенденція до зміцнення владних повноважень молоді козацької старшини.

Ключові слова: *еліта, егалітаризм, козацтво, старшина, влада, Запоріжжя, Січ.*

Однією з найскладніших і водночас найменш досліджених проблем соціально-політичної історії України другої половини XVI ст. безперечно залишається з'ясування зародження козацької еліти. Адже в українській та зарубіжній історіографії відсутні спеціальні роботи присвячені її з'ясуванню. Правда, у тій чи іншій мірі її торкалися у своїх працях М. Антонович, В. Брехуненко, Л. Винар,

З. Вуйцик, В. Голобуцький, М. Грушевський, І. Крип'якевич, С. Леп'явко, Ю. Мицик, О. Однороженко, А. Серчик, П. Сас, В. Щербак, Д. Яворницький та інші. Враховуючи їх доробок, зробимо спробу окреслити головні аспекти даної проблеми.

Українське козацтво, будучи багатограним соціальним явищем, не стало результатом швидкоплинного акту історії. З'явившись в період пізнього середньовіччя (XV ст.) в результаті різних політичних й соціально-економічних процесів, воно з нечисленних, слабоорганізованих ватаг (для яких сенсом життя були промисли й здобичництво) на південній периферії Великого Князівства Литовського, з кінця XVI ст. почало перетворюватися у впливовий стан розвитку українського (руського) суспільства. Дослідники уже визначили чинники, що впливали на його організаційне оформлення. Тому зупинятися на їхній характеристиці не будемо. Лише виокремимо міркування В. Брехуненка, що важливе значення «мало існування двох козацьких центрів – Запоріжжя й волості. ... У такий спосіб був запущений процес поділу українського козацтва на городових й запорізьких козаків...» [1, с.160]. Відзначимо, що він (процес) обумовив відмінності у формуванні засад їхніх політичних культур, вектори яких пізніше (з початком революції 1648 р.) істотно розходяться: якщо городове козацтво виступало виразником державно-політичних інтересів українського народу, то запорозьке – переважно військово-корпоративних (традиційних), що ґрунтувалися на принципах егалітаризму січового братства.

У зв'язку з чим постає питання: коли козацькі загони, в яких можна помітити сильний вплив авантюрно-пригодницького елемента, почали трансформуватися у соціальну страту з чіткою системою «... цінностей, в якій концентрується весь спектр бажань і устремінь, установок, цілей і проєктів, нормативів поведінки, ідейних переконань тощо [11, с.160]. Чимало вчених своєрідним Рубіконом, який викристалізував в козацтва «ментально-світоглядну» серцевину духовних цінностей вважають середину XVI ст., коли за дніпровськими порогами утворюється Запорозька Січ. На переконання М. Грушевського, «Запороже таким чином значно випередило в своїй політичній еволюції козачину «городову», кажучи традиційним терміном – організацію її «на волості». Там вона ще була вповні безправною, не признаною як організація, як суспільна верства, не організованою вповні пригнетеною властю адміністрації й шляхти... з середини XVI ст. Запороже було огнищем козацької сили, солідарности, організованости. Відси йшла екстензивна й організаційна енергія козачини «на волость», коли правительственні реформи дали їй першу легітимацію як правній організації й відкрили можливість формувати ся в окрему, правно-призану суспільну верству [5, с. 141].

Така точка зору знайшла підтримку у В. Брехуненка: «Фактично до середини XVI ст. українське козацтво взагалі перебувало на мізерному рівні самоорганізації і жодною мірою не було консолідованою масою. Розрізнені ватаги, складені із різностанового люду, що козакував, не становили якоїсь спілки, що унеможливило

будь-яке опрацювання політики, орієнтованої на перспективу розвитку власне козацтва. ... Відома ідея О. Дашковича заснувати козацькі осередки на дніпровських островах та часткове втілення її Д. Вишневецьким визріли зовсім не з усвідомлення потреби звести розхристані козацькі тлуми в особний стан. Козаків їх перші організатори трактували як підручну військову силу, придатну до використання проти татар» [2, с.126]. Необхідно відзначити важливу роль діяльності князя Д. Вишневецького в організаційному оформленні запорозького козацтва. Як відзначав Л. Винар, «Прикріплення запорожців до сталого осередку на о. Хортиці безперечно прискіпило кристалізаційний процес української козащини як нової суспільної верстви. Не можемо забувати й того, що за Дмитра Вишневецького українська козащина перший раз виходить на міжнародний форум – як самостійний фактор і поважніша мілітарна сила» [3, с.140]. Схильний вбачати середину XVI ст., як «новий етап» в козацькій еволюції й В. Шербак, для якого «Перенесення козацького устрою на волості стало важливою передумовою формування окремого соціального стану. Цей процес збігається з притаманним для середньовічних держав переосмисленням панівним класом свого місця в суспільстві [21, с.68].

В принципі погоджуючись з цими міркуваннями, вважаємо, що не слід применшувати значимість процесів формування козацтва й у першій половині XVI ст. Впевнені, що варто прислухатися до наступного припущення В. Матяк: вже з «першої половини XVI ст. можна з великою долею вірогідності стверджувати, що на цей час українське козацтво в своєму побуті та діяльності цілком усвідомлено керувалося такими громадянськими цінностями, як свобода, рівність, братерство, боротьба з невірними, визволення християнських невольників, захист немічних тощо» [11, с.161]. Насправді, як засвідчують праці С. Леп'явка та Б. Черкаса, уже в першій половині XVI ст. козаки (серед яких знаходилося чимало бояр – представників військово-служилого прошарку) брали активну участь у боротьбі з татарами і цілком зрозуміло, що в їх середовищі відбувалися формування згаданих цінностей [8, с.33-34; 9, с.11-12, 26-35; 17, с.158-163; 19, с.203-212]. Відомо також, що Л. Винар відносив до раннього козацького періоду три чверті XVI ст., коли козацтво: «... оформлюється, як певна суспільна верства, що організаційно оформлює себе в різних військових формаціях» [4, с.288]. Таким чином, «лицарські» якості козацтва, які стали визначати обличчя козацтва другої половини XVI ст., швидше всього зароджувалися раніше – у першій половині XVI ст.

З середини XVI ст. якісні зміни у ментальності козацької громади під впливом боярського чинника (вихідці з якого, втративши своє привілейоване становище, масово інтегрувалися в козацький світ), набрали незворотного характеру. Як стверджує С. Леп'явко, «саме ця суспільна група негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв [8, с.33]. Тому робиться ним обґрунтований висновок: «Покозачившись, придніпровське боярство внесло в козацтво новий суспільний

зміст і вже під новим іменем стало вимагати визнання своїх рицарських прав. Відбулося «обоярення» козацтва. Замість споконвічної досить аморфної прикордонної спільноти під впливом боярства утворилась сильна, соціально визначена верства» [8, с.35]. До аналогічних роздумів приходять і В. Брехуненко, котрий також вбачав у боярах каталізатор «... перетворення козацтва у стан», що в перспективі розкривало перед ними нагоду потрапити «до соціальних еліт» [1, с.276].

Ще одним значним кроком, який додавав ваги козацтву в його претензії на «елітність», стала реформа польського короля Сигізмунда II Августа 1572 р. яка, попри свою поверхневість і незавершеність, за словами М. Грушевського, мала «величезне значіння для організації козачини, для сформування козацтва як осібної півпривілегіованої суспільної верстви, яка згодом здобуває собі провідну роль в відносинах східно-українських ... в сім напрямі привілегіювання козачини – виключення її з суспільно-політичної схеми корони і наділення імунітетами, пішла відразу дуже сміло і різко, і через те варта особливої нашої уваги» [5, с.143]. В подальшому ці нововведення отримали своє продовження у «реформі» С. Баторія 1578 р., яка сприяла чіткішому окресленню процесу формування козацької верстви і підштовхнула її до боротьби за свої нові права й привілеї.

Як уже нами зазначалося, однією з ойкумен для козацької спільноти стало Запоріжжя, яке з середини XVI ст. «в своїй політичній еволюції» зуміло витворити специфічні форми її функціонування, окремі з яких згодом не сприяли державотворчим процесам. Констатуючи загальновідомий факт поділу козацтва на дві частини: меншину (старшину) й більшість (рядову масу), зупинимось на характеристиці процесу формування козацької еліти. Відразу ж відзначимо існування меритократичного принципу її виокремлення у козацькій спільноті в окрему групу. Як зауважував Д. Яворницький, «Ні знатність роду, ні станове походження, ні старшинство років не мали в Січі ніякого значення: одні особисті достоїнства, тобто хоробрість, досвід, розум, бралися в розрахунок» [22, с.150]. Найбільші шанси стати курініним отаманом, підкреслював І. Стороженко, мали тільки «найталановитіші козаки, зокрема, військові старшини, що займали раніше посаду кошового отамана, судді, осавула, писаря та ін.» [16, с.93]. Заслугує на увагу наступне міркування В. Щербака: «... що вищих щаблів козацької ієрархії досягали переважно люди, які, крім природних даних, мали ще й специфічний набір необхідних чинників: освіченість, відповідний рівень культури, матеріальний стан, що значною мірою визначалося походженням» [20, с.136]. Помітно, що автор хоча звертає увагу на критерії т. зв. історичних типів еліт «за багатством» й «по крові», все ж таки домінуючим напрямком становлення «керуючої меншості» (старшини) вважав «природні дані», (очевидно маючи на увазі розумові й фізичні характеристики примножені на «освіченість» з відповідним культурницьким потенціалом). Подібної думки дотримується й О. Однороженко, виділяючи достоїнства, які були

необхідними для оволодіння владними повноваженнями: «Особа, що прагла посісти привілейоване місце в запорозькому суспільстві, мала сплатити податок кров'ю в обороні Вольностей Війська Запорозького та відповідати низці критеріїв, основними серед яких були військова вправність, рицарська доблесть та виконання своєрідного козацького кодексу честі, що ґрунтувався на такому понятті, як побратимство» [13, с.272]. Варто наголосити на значенні вжитого ним поняття «рицарська доблесть», оскільки в своїх відомих роздумах «Правлячий клас» знаменитий італійський соціолог Г. Моска саме у «військовій доблесті» вбачав ту перевагу, «яка швидко забезпечує доступ в правлячий чи політичний клас» того суспільства, яке перебуває на ранніх етапах цивілізаційного розвитку: «... індивіди, що проявляють великі здібності у війні, легко здобувають вищість над своїми товаришами, а найбільш сміливі стають вождями» [12, с.189].

Проте зазначені меритократичні засади девальвувалися практикуючими у запорозькій козацькій спільноті т. зв. демократичними механізмами її функціонування у формі прямого волевиявлення, які де-факто вибивали з рук реальний владний ресурс їх носіїв (тобто козацької старшини). Звернемося до інформації «Щоденника» австрійського посла Е. Лясоти, який перебував з дипломатичним візитом у Запорозькій Січі 1594 р.: «Проте, коли на першій і другий заклик гетьмана всі промовчали, вони (козаки – В.С.) розділились ... на два Кола. В одному була старшина, у другому – прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила свою звичайною acclamation податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, Кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді» [10, с.384].

Розглядаючи внутрішній ритм козацького життя на Запоріжжі, Д. Яворницький писав: «В силу цього общинного принципа сама вища влада в Запоріжжі, влада кошового отамана, без всього товариства, без цілої громади, не могла ні на що зважитися і не могла нічого зробити» [22, с. 150]. Тотожні думки можна віднайти і в І. Крип'якевича: «Всі козаки вважалися за рівних, звалися товаришами і мали ті самі права. ... Справи вирішувала більшість, без формального голосування, покликами, і свої рішення накидала меншості, не раз силою. Це була влада химерної юрби, що не виносила спротиву і нікому не дозволяла мати окрему думку. Рада вибирала гетьмана і військово старшину – осавулів, суддів, обозного, писаря; вони були відповідальні перед військом, і, якщо в чомусь провинились, то рада скидала їх з урядів, а часом карала смертю. Одиниця була зв'язана волею громади» [6, с.158]. В останній фразі сконцентровано всю філософію взаємостосунків колективу запорозьців зі своєю владною структурою. Тому є всі підстави погодитись з висновком німецького дослідника К. Кумке: «Козацькі старшини були в першу чергу виконавцями суспільної волі групи людей. Не від владолубивих старшин виходила влада, навпаки, головним авторитетом була козацька спільнота чи, точніше, її воля... Любий примус з боку старшини

для виконання наказів чи послух з боку козаків був неможливим, так як це суперечило «козацькій демократії» [7, с.29]. Повністю поділяємо твердження П. Саса, що «центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти посідало поняття колективної волі» [14, с.109].

На перший погляд може скластися враження про їх виключно позитивне значення, що неодноразово відмічалось в історичній літературі. Проте, як на наш погляд, подібна ідеалізація не дозволяє помічати і наявних негативних аспектів «козацької демократії». Насамперед слід звернути увагу на прояв цілої низки деструктивних чинників, які перешкождали консолідації різних груп козацтва: запорозького, городового та реєстрового. До них зараховуємо наявність охлократичних настроїв і дій, свавілля, роз'єднаність, неспроможність витворити централізований сегмент влади тощо. Саме вони стали однією з головних причин поразки повстання 1591–1596 рр.

Отже, створена запорозькими козаками система взаємовідносин за схемою меншості (козацька старшина) і більшості (рядове козацтво) носила егалітарний характер, що за своєю природою перекреслювало «етикетку» елітності, попри чималі особисті заслуги й успіхи (звичайно в межах локальної козацької групи). Адже «еліта» з точки зору владних повноважень, передбачає реальну можливість керівництва меншиною більшістю, тобто в її компетенції присутнє право визначального впливу на їхню поведінку тощо. В нашому випадку ми, бачимо зворотнє: в очах козацької спільноти «... гетьмани й старшини були не представниками і носіями єдиної законної влади, яких слід захищати, а тільки слухняними виконавцями їхньої волі, котрих легко можна позбавити не лише посад, а й життя» [15, с.44].

Особливо яскраво цей принцип проявлявся в другій половині XVI ст. Щоправда з кінця зазначеного століття в середовищі городового козацтва з'являється тенденція посилення владних повноважень старшини. Але ця проблема є темою для окремого спеціального дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

1. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / Віктор Брехуненко. – К., 2011. – 503 с.
2. Брехуненко В. Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот / В. Брехуненко // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. – К. : Вид. дім «Кисєво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 115-143.
3. Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький / Л. Винар // Винар Л. Козацька Україна : вибрані праці. – Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж, 2003. – С. 93-143.
4. Винар Л. Початки і ранній розвиток української козащини / Л. Винар // Винар Л. Козацька Україна : вибрані праці. – Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж, 2003. – С. 282-292.
5. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 7. – 624 с.
6. Крип'якевич І. Історія України / Іван Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.

7. Кумке Карстен. К вопросу о термине «казак – казачество», относящемуся к XVI–XVII вв. / Кумке Карстен // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина : матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13-17 травня 1991 р.) : у трьох випусках – К., 1993. – Вип. 1. – С. 24-32.
8. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 285 с.
9. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1999. – 216 с.
10. Лясота Е. Щоденник / Е. Лясота // Коли земля стогнала: друга половина XVI – перша половина XVII ст. – К. : Україна, 1995. – С. 383-392.
11. Матях В. Формування системи політичних цінностей / В. Матях // Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 160-175.
12. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социологические исследования: Социс. – 1994. – № 10. – С. 187-198.
13. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада / О. Однороженко. – К. : Темпора, 2011. – 422 с.
14. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) : навч. посібник / П. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.
15. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Альтернативи. – Т. 7. – 352 с.
16. Стороженко І.С. Як козаки воювали / Мищик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. // Як козаки воювали : іст. розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 302 с.
17. Українське козацтво і Велике князівство Литовське. – К. : Балтія-Друк, 2014. – 198 с.
18. Черкас Б. Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20–30-ті рр. XVI ст.) / Б. Черкас // «Істину встановлює суд історії» : збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Наукові студії. – К., 2004. – Т. 2. – С. 158-164.
19. Черкас Б. Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. / Борис Черкас // Україна крізь віки : збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 203-212.
20. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVIIст. / В. Щербак. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 300 с.
21. Щербак В. Джерела формування українського козацтва / В. Щербак // Історія українського козацтва: нариси. У 2 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 65-73.
22. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1990-1991. – Т. 1. – 592 с.

В. Степанков

ЕГАЛИТАРНИЙ ПЕРИОД КАЗАЦЬКОГО ЕЛІТОТВОРЕННЯ (ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Стаття посвячена в'ясненню актуальної наукової проблеми, а іменно: особенностям формування казацької еліти во второй половині XVI в. Несмотря на существование значительного количества работ, в которых освещается история украинского казачества этого периода, она не получила надлежащего изучения, поэтому требует специального исследования. Поэтому нами делается попытка высказать по этому поводу несколько соображений.

Известно, что в историографии существует утвердившееся мнение (М. Грушевский, В. Брехуненко, В. Щербак и др. авторы),

что в середине XVI в. произошли существенные изменения у формирования казачества, как сословия. Вместе с тем считаем, что не следует недооценивать значимость процессов его генезиса, которые имели место в первой половине XVI в., в частности в становлении таких социально-культурных ценностей как свобода, равенство, побратимство и др. Изучение формирования казацкой элиты дает основания утверждать, что оно происходило на принципах эгалитаризма. Ведь старшина, подчиняясь воли большинства (рядового казачества), не могла по собственному усмотрению управлять казацкой общиной. Господствующее в ней демократические механизмы её функционирования девальвировали властные prerogatives казацкой элиты. Как следствие, они ограничивались только исполнением функций военных предводителей. Отрицательными последствиями подобного «безвластия» старшины стали проявления охлократии, «атаманщины», своеволия и разобщённости казачества. Понятно, что эти деструктивные факторы не способствовали консолидации казаческого сословия и отстаиванию им своих социально-политических интересов. Впервые они ярко проявились во время казацкого восстания 1591–1596 гг. и стали одной из главных причин его поражения. И только после него зарождается тенденция к усилению властных полномочий молодой казацкой старшины.

Ключевые слова: элита, эгалитаризм, казачество, старшина, власть, Запорожье, Сечь.

V. Stepankov

EGALITARIAN PERIOD OF COSSACK ELTHORNE (PROBLEM)

The article is devoted to the actual scientific problem of the formation of the features of the Cossack elite in the second half of the XVI century. In spite of the existence of a significant number of works covering the history of the Ukrainian Cossacks that period, there is no proper study, and therefore it requires special studies. We attempt to share a few thoughts about this.

It is known that in the established historiography there is an opinion (M. Hrushevsky, V. Brehunenko, V. Scherbak and others) that in the mid-sixteenth century there have been significant changes in the formation of the Cossacks as a class. At the same time we should not underestimate the importance of the process of its genesis, which took place in the first half of the XVI century, in particular in the formation of such socio-cultural values as freedom, equality, twinning and others. The study of the formation of the Cossack elite gives grounds to assert that it happened on the principles of egalitarianism. The officers obeyed the will of the majority (ordinary Cossacks), and therefore could not manage the Cossack community. The ruling democratic principles of its functioning devalued the power prerogatives of the Cossack elite, which was formed. As a consequence, they were limited to the performance of the functions of the military leaders. The negative consequences of such “anarchy” officers became manifestations of ochlocracy, “femandina”, arbitrariness and dissociation of the Cossacks. It is clear that these destructive factors did not contribute to the consolidation of Cossack estate and defending their socio-political interests. They first clearly manifested during the Cossack uprising 1591-1596, and became one of the main reasons for its failure. And only after it trend towards consolidation of power by the young Cossack emerged.

Key words: elite, egalitarianism, Cossacks, officers, authorities, Zaporizhzhya, Sich.

Отримано: 16.09.2014